

İbnü'l-Cevzî'nin *Zemmü'l-hevâ* Adlı Eseri: Takdim ve Tahlil**Adnan Arslan**

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı
 Associated Professor, Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetorics
 Bilecik, Türkiye
 adnan.arslan@bilecik.edu.tr
 orcid.org/0000-0002-3989-6612

Dham al-Hawā* for Ibn al-Jawzī: Presentation And Critic*Abstract**

The most distinctive feature that distinguishes human being from other living creatures is his/her deep and broad love ability. However, as in all abilities, the ability of love can be disabled with ifrat and tafrit. (exaggeration/understatement). The Islamic tradition, which teach the measure under the guidance of the Qur'an and the Sunnah for almost every human behavior and reaction, also made ifrat/tafrit warnings to keep ability of "love" in "mediocre". One of the attempts to present these warnings in a tidy manner belongs to Ibn al-Jawzī, who was a name of the source of pride of the Ḥanbalī school in the sixth century (d. 597/1201) Ibn al-Jawzī took lessons from many scholars of Ḥanbalī school who were active in Baghdad. Contrary to the transmitting and anti-kalām tendency of the Ḥanbalī school, some of the scholars who took the lessons tended to rational interpretations and kalām. Ibn al-Jawzī must also have been influenced by this fact that he has not approached the phenomenon of love only with the harsh prohibitive attitude of the Ḥanbalī school. He tried to make deep examination by goong to the background of the feeling from time to time and tried to make deep analyzes and analysed the root causes to deal with the problem. As a matter of fact, it is known that moral degeneration was common in the Islamic society during the Abbasid period. Apparently, the "love" also got its share from this degeneration and the measureless love that will end with worldly-destructive currents has gnawed the Muslim body. Ibn al-Jawzī tried to cope with one of the bleeding wounds of the society. In his work *Dham al-Hawā*, the purpose of the work was clearly stated by the author himself. Someone came to Ibn al-Jawzī and stated that he suffered from love and that he could not get rid off this pain. The patheticness of the person seeking a cure for his troubles provoked his patronage with the words of Ibn al-Jawzī, so the author wrote a selection of advice that would sprinkle the hearts of both that person and those who lived the same spirit. In his work, Ibn al-Jawzī, talked about the worldly and destructive consequences of the person's compliance with the "hawa", which means whim that does not think about the fate. By drawing attention to these facts, he aimed to strengthen reason and will and to enable the Muslim person to perform individual and social duties more efficiently. While doing this, he often conveyed the verses and hadiths without interpretation with the effect of the sectarian view based on narration and surrender, and also benefited from the influence of literature by using the poetry, which was the diwan of the Arabs, very effectively. Although the author seems to be approaching the phenomenon of "love" as a whole negatively, it is remarkable that the quotations he made from the ghazal poems and the idea he shared that love without overdo has maturing effect on individual. The work is composed of fifty chapters and chapters, each of which has no specific standard in itself. Although the author seems to be approaching the phenomenon

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism

Geliş/Received: 14 Kasım/November 2019 | **Kabul/Accepted:** 05 Şubat/February 2020 | **Yayın/Published:** 20 Mart/March 2020

Atıf/Cite as: Adnan Arslan "İbnü'l-Cevzî'nin *Zemmü'l-hevâ* Adlı Eseri: Takdim ve Tahlil = *Dham al-Hawā* for Ibn al-Jawzī: Presentation And Critic", *Eskiyeeni* 40 (Mart/March 2020), 431-448. <https://doi.org/10.37697/eskiyeeni.647102>

Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, 06050, Ankara, Turkey | www.anilakademi.com

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

of “love” as a whole, it is remarkable that the quotations made from the ghazal poems share the idea that they have maturing aspects of the transcendent, provided that they do not overdo it. The work is composed of fifty chapters and each of chapters has no specific standard in itself. The author, after the headlines, rarely made comments on the subject at the beginning. According to Ibn al-Jawzî, the feeling called “hawa” sets its eyes on flavors that are mostly urgent. In fact, even if these ready-made tastes are mashed with pain and cause loss of great tastes, what is called “hawa” will not give up on follow these ready-made tastes. Mind, on the contrary, will know the necessity to abandon a delicacies that is followed by pain. As the child's reason ability has not yet developed, it tends to things that can harm it. However, adults will prevent him because they know this state of the child. Likewise, because the animals are deprived of reasoning ability, they are running after ready-made delicacies and even perished by being trapped. So, the reason must prevail, and it is necessary to restrain the tendencies of the hawa by thinking about the fate. According to Ibn al-Jawzî, the reasons for some of them falling in love are the result of their repetitive and continuing glances. In fact, even insistent glances at a person who is not very suitable for him/her as a character may cause love to flare up. It is possible that not only glances, but also togetherness for a long time (muhâlata) will lead to an unexpected love. The repetitive glances ultimately transforming to fell in love likened to a garden. If a person plants a sapling and takes care of it, the sapling will develop further. Otherwise, it is not a remote possibility that if a sprout not watered and neglected turns into a tree. Many other evaluations of love such as this are discussed in the study. On the other hand, some critics are made about form and content. For example, the work was criticized in the context of the case of khashw, which means unnecessary repetitions. As it can be seen, *Dham al-Hawâ* is prone to “khashw” with a considerable number of “more than necessary repetitions” passages. From another point of view, it is seen that the work enters into issues that are not directly related to the purpose of the work. For example; in the work, legal practices regarding the punishment of homosexuality are mentioned. Considering all aspects of the work, from the title of the work to the literary and morality of the content, it can be said that the evaluations regarding the punishment of the homosexuality are an “exceeding purpose” in the integrity of the work. In the study, criticisms were made from other aspects of the work. As a result; there are many works for Ibn al-Jawzî which were translated into Turkish. However, *Dham al-Hawâ* has not yet been brought into the Turkish literature. In my opinion, there is a lot of information and admirable persuasive approaches that the young people will benefit from this work. However, according to the conclusion of this study, our recommendation is that the work includes long narratives, more repetitions and extraordinary details that will not present much to today's reader. I am of the opinion that It would be better than not to translate them, and it will be useful to pay attention to these points in a possible translation in order to benefit from the work more effectively.

Keywords: Hadith, Arabic Language and Rhetoric, Ibn al-Jawzî, *Dham al-Hawâ*, Metaphoric Love

İbnü'l-Cevzî'nin *Zemmü'l-hevâ* Adlı Eseri: Takdim ve Tahlil

Öz

İnsanı diğer canlılardan farklı kılan en ayırt edici özelliği onun derin ve geniş muhabbet kabiliyetidir. Ancak her kabiliyette olduğu gibi insanın muhabbet kabiliyeti de ifrat ve tefritle malul olabilmektedir. Hemen her beşerî davranış ve tepkide Kur'an ve sünnet rehberliğinde ölçü vaz eden İslam ilim geleneği, söz konusu “muhabbet” olduğunda da insanın bu kabiliyetini “vasat”ta tutmak için ifrat tefrit uyarılarında bulunmuştur. Söz konusu bu uyarıları derli toplu bir halde sunma teşebbüslerinden birisi Hanbeli Mezhebi'nin Hicrî altıncı yüzyılda medar-ı iftilah bir ismi olan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye aittir (öl. 597/1201). İbnü'l-Cevzî, yaşadığı dönem Bağdat'ında etkin olan pek çok Hanbeli Mezhebi mensubu âlimden ders almıştır. Ders aldığı âlimlerin bir kısmı Hanbeli Mezhebi'nin nakilci ve kelam karşıtı eğiliminin aksine akli yorumlara ve dolayısıyla da kelama meyletmiştir. İbnü'l-Cevzî de bunun etkisiyle olmalı ki, aşk olgusuna sadece Hanbeli Mezhebi'nin -nehy-i ani'l-münker- sadedinde sert yasaklayıcı tavrıyla yaklaşmamıştır. Yaşanan halet-i ruhiyenin zaman zaman arka planına geçerek derin analizlerde bulunmaya

çalışmış ve sorunla başa çıkmak için kök nedenleri irdelemiştir. Nitekim Abbasiler döneminde İslam toplumunda ahlaki yozlaşmanın yaygınlık gösterdiği bilinmektedir. Anlaşılan bu yozlaşmadan “sevgi” de nasibini almış ve dünyevi-uhrevi felâketlerle son bulacak ölçüsüz aşklar, Müslüman bünyeyi kemirir hale gelmiştir. İbnü'l-Cevzî toplumun kanayan yaralarından birine tuz basmaya çalışmıştır. Kaleme aldığı *Zemmü'l-hevâ* adlı eserinde telif amacı bizzat müellif tarafından açıkça belirtilmiştir. İbnü'l-Cevzî'ye birisi gelmiş ve kendisinin aşk acısı çektiğini ve bu acıdan da bir türlü kurtulamadığını ifade etmiştir. Durdurulan arayan şahsın acınası hali, İbnü'l-Cevzî'nin ifadesiyle onun himmetini tahrik etmiş, böylece müellif hem o şahsın hem de aynı halet-i ruhiyeyi yaşayan kimselerin gönlüne su serpecek bir nasihat seçkisi kaleme almıştır. İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ* adlı eserinde kişinin akıbeti düşünmeyen hevesler anlamındaki “hevâ”sına uymasının dünyevi ve uhrevi kötü sonuçlarından bahsetmiştir. Bu sonuçlara dikkat çevirerek akıl ve iradeyi güçlendirmeyi ve Müslüman feridin bireysel ve sosyal vazifelerini daha verimli yerine getirebilmesini amaçlamıştır. Bunu yaparken rivayete ve teslimiyete dayalı mezhepsel görüşünün etkisiyle ayet ve hadisleri çoğu kez yorumsuz nakletmiş ve Arapların divanı olan şîri oldukça etkin kullanarak edebiyatın tesirinden yararlanmıştır. Müellif bir bütün halinde “aşk” olgusuna olumsuz yaklaşır gibi görünse de gazel şiirlerinden yapılan alıntılarının fazlalığı ve aşırıya kaçmamak şartıyla aşkın birer olgunlaştırıcı yönlerinin bulunduğu düşüncesini paylaşması dikkat çekicidir. Eser elli bâb ve her bâb da kendi içinde belli bir standardı olmayan fasıllardan müteşekkildir. Müellif, bâb başlıklarından sonra girişte nadiren de olsa konuya ilişkin yorumlarda bulunmuştur. İbnü'l-Cevzî'ye göre hevâ denilen his çoğunlukla acil olan lezzetlere gözünü dikmektedir. Hatta bu peşin lezzetler elemlele âlûde olsa ve akıbetinde büyük lezzetlerin kaybına sebebiyet de verse, hevâ denilen şey işte bu hazır lezzetlerin peşini bırakmayacaktır. Akıl ise hevânın tam tersine, akabinde elem bulunan bir lezzeti terk etme gerekliliğini bilecektir. Çocuğun akli melekesi henüz gelişmediği için kendisine zarar verebilecek şeylere meylenmektedir. Hâlbuki yetişkin kimseler çocuğun bu halini bildikleri için onu engelleyecektir. Aynı şekilde hayvanlar da akli muhakeme yetisinden mahrum oldukları için hazır lezzetlerin peşinde koşmakta hatta tuzaklara düşürülerek telef olmaktadır. Öyle ise akıl hevâyâ galip gelmeli ve akıbeti düşünerek hevânın meyillerini dizginlemek gereklidir. İbnü'l-Cevzî'ye göre kimilerinin aşka düşme sebepleri tekrar ve süreklilik arz eden bakışlardır. Aslında karakter olarak kendisine çok da uygun olmayan bir kişiye ısrarlı bakışlar dahi aşkın alevlenmesine neden olabilmektedir. Sadece bakışlarla değil, uzun süre “muâhâlatâ” yani beraberliğin de umulmadık bir aşka düşürmesi muhtemeldir. Tekerrür eden bakışların, nihayetinde aşka düşürmesi bir bahçeye benzetilmiştir. Bu bahçeye kişi bir fidan eker ve onunla ilgilenirse fidan daha da neşvünema bulacaktır. Yoksa sulanmayıp ihmal edilen bir filizin istifade edilecek bir ağaca dönüşmesi uzak bir ihtimaldir. Bunun gibi aşka dair daha pek çok değerlendirmeler çalışmada ele alınmıştır. Diğer taraftan eserin biçim ve içerik bakımından zaman zaman eleştirilerde de bulunmaktadır. Örneğin gereksiz tekrarlar anlamına gelen haşv olgusu bağlamında eser tenkide tabi tutulmuştur. Görüldüğü kadarıyla *Zemmü'l-hevâ*, azımsanmayacak sayıda “gereğinden fazla tekrar”lı pasajlarla “haşv”e eğilimlidir. Bir başka açıdan bakıldığında da eserin telif amacı ile doğrudan ilişkili olmadığı konulara girdiği görülmektedir. Örneğin; eserde livata/eşçinselliğin cezasına dair hukuki uygulamalara değinilmiştir. Eserin başlığında muhtevanın edebi ve ahlaki oluşuna kadar tüm yönleri beraber düşünüldüğünde, “livata” fiilinin cezasına dair değerlendirmelerin eserin bütünlüğü içerisinde “maksadı aşan” bir çıkış olduğu söylenebilir. Çalışmada esere dair başka açılardan da eleştiriler yöneltilmiştir. Sonuç olarak; İbnü'l-Cevzî'nin Türkçeye çevrilmiş pek çok eseri bulunmaktadır. Ancak *Zemmü'l-hevâ* 'nın henüz Türk literatürüne kazandırılmadığını görüyoruz. Kanaatimizce müellifin bu eserinden özellikle genç kesimin istifade edeceği pek çok bilgiler ve takdire şayan ikna gücü yüksek yaklaşımlar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmanın ulaştığı sonuca göre tavsiyemiz şudur ki eserde, günümüz okuyucusuna pek bir şey sunmayacak uzun rivayet senetleri, gereğinden fazla tekrarlar ve sadet harici ayrıntılar yer almaktadır. Bunların hazfinin zikrinden evla olduğu ve olası bir çeviride bu noktalara dikkat edilmesinin, eserden daha etkin istifade edilmesi bakımından yararlı olacağı kanaatimizdir.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Arap Dili ve Belâgati, İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, Mecazi Aşk

Giriş

İnsanı diğer canlılardan farklı kılan en ayırt edici özelliği onun derin ve geniş muhabbet kabiliyetidir. Ancak her kabiliyette olduğu gibi insanın muhabbet kabiliyeti de ifrat ve tefritle malul olabilmektedir. Hemen her beşerî davranış ve tepkide Kur'an ve sünnet rehberliğinde ölçü vaz eden İslam ilim geleneği, söz konusu "muhabbet" olduğunda da insanın bu kabiliyetini "vasat"ta tutmak için ifrat tefrit uyarılarında bulunmuştur.¹ Ancak bu ölçünün ne olduğu; muhabbetin nereye, kime ve ne kadarı rıza dâhilinde kalacağı hususu ulema arasında ihtilaflı konulardan birisi olmuştur.² Söz konusu ihtilaflara değinmek bu makalenin amacı değildir. Bu çalışma, Hanbeli Mezhebi'nin Hicrî altıncı yüzyılda medar-ı iftihar bir ismi olan Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) kaleme aldığı *Zemmu'l-hevâ* adlı eserinde "aşkın ölçüsü"ne dair "hak ve sabır tavsiyesi" adına neleri nasıl söylediğine yani eserin biçim ve içeriğine dair entelektüel bir merakın mahsulüdür. Genel olarak akâid hususunda "müteşeddît" bir eğilime sahip olduğu bilinen Hanbeli Mezhebi³ taraftarı bir müellifin gözünde "Aşk nedir?" sorusuna cevap aranmıştır. Sadece İbnü'l-Cevzî açısından aşkın mahiyetini görmek değil, aynı zamanda onun eserinde izlediği telif yöntemini ortaya koymak ve eseri artıları ve eksileriyle analiz etmek hedeflenmiştir. Öncelikli olarak müellifin ilmi hayatına ve itikadi kimliğine klasik kaynaklar eşliğinde kısaca değinilecek ve *Zemmu'l-hevâ*'nın edisyon/basım bilgilerine yer verilecektir. Akabinde eserin iskeletini oluşturan başlıklandırma yöntemi ele alınacaktır. Sonrasında ise eserin kahir ekseriyetini oluşturan rivayetlerde "haşv"e düşülüp düşülmediği ve sadet harici konulara ne oranda girildiği incelenecektir.⁴ Daha sonra ise eserin "aşktan sakındırma" amacını etkili bir şekilde hissettiren kısımlarına yer verilecektir.

1. İbnü'l-Cevzî'nin Kısaca İلمي Hayatı ve *Zemmu'l-Hevâ* Adlı Eserin Muhtemel Arka Planı

510/1116 yılında Bağdat'ta dünyaya gelen İbnü'l-Cevzî, yaşadığı dönem Bağdat'ında etkin olan pek çok Hanbeli Mezhebi mensubu âlimden ders almıştır.⁵ İlerleyen yaşlarda kaleme alacağı tarih, kelim, hadis, tefsir, dil vb. farklı disiplinlerdeki yüzlerce eserin muhteva genişliğine bakıldığında, bu ilmi zenginliğinde erken yaşlarında hocalarının önünde diz çökmesine

¹ Sevginin ölçüsü hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Şaban Ali Düzgün, "Sevginin İstisnâ ve Sevgide Aşırılık (Kültler)", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2011), 19-40.

² Konu hakkında kapsamlı bir araştırma için bk. Muhammed Hasen Abdullah, *el-Hubbu fi't-turâsî'l-Arabî* (Kuveyt: Âlemu'l-ma'rife, 1980).

³ Ferhat Koca, "Hanbeli Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/538-539.

⁴ Sözlük anlamı "yastık gibi şeylerin içini doldurmak için kullanılan malzemeler" olan "haşv", bir terim olarak sözde gereğinden fazla söylenen sözleri ifade etmektedir. İbn Sinân el-Hafâcî'ye göre ister şirde ister nesirde, "söylenmediği takdirde anlamda bir kayba neden olmayan, varlığı ile yokluğu cümlede eşit olan" tüm sözler "haşv"dir. İbn Sinân el-Hafâcî, *Sırru'l-fesâha* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1982), 157. Şunu da ayrıca belirtmek gerekir ki kimi zaman "haşv ve tatvil-i kelam" zannedilen kullanımlarda da belâgat açısından istihsan edilen açılar bulunabilmektedir. Bu makalede kullanılan "haşv" ile ihtiyaç olmayan tekrarlar kastedilmiştir.

⁵ İbnü'l-Cevzî, çok yönlü üretken bir İslam bilgini olduğu için hayatı ve ilmi şahsiyeti hakkında ilahiyat fakültelerinde hazırlanmış çok sayıda akademik çalışma mevcuttur. Bu yüzden çalışmayı uzatmamak adına müellif hakkında ayrıntılı bilgi için bu çalışmalardan birkaçına atıfta bulunmanın yeterli olacağını düşünüyorum. Mehmet Salih Arı, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih Metodolojisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2012), 165-186; Mehmet Kılıçarslan, "Hayâtü İbnü'l-Cevzî ve menhecuhu fi't-tefsîri min hilâli zâdî'l-mesîr", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016), 69-88.

borçlu olduğu anlaşılmaktadır. Zira hadis ilmindeki güvenilirliği sebebiyle “Bağdat Muhad-disi” olarak bilinen selefi eğilimli Ebü'l-Berekât Abdülvehhâb b. el-Mübârek b. Ahmed el-Enmâtî'den⁶ (öl. 538/1143) hadis ilminin yanında etkili bir vaiz olmanın inceliklerini de öğrenmiştir. Hanefi olarak yetişmişken ilerleyen yaşlarında Hanbeli Mezhebi'ne intisap ederek Selefiye ekolü içinde nasları aklın ışığında tevil etme anlayışına kapı aralayan Ebü'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî'nin⁷ (öl. 513/1119) talebesi İbn Nâsır es-Selâmî'den (öl. 550/1155) hadis okumuştur. Anlaşılan mezhebi taassuba kapılmama ve mezhep içerisinde kelami bir eğilime yönelmesinde hocasının hocası olan İbnü'l-Akîl'in etkisinde kalmıştır. Hocası İbnü'z-Zâgûnî'nin (öl. 527/1132) kelim metoduna şiddetle karşı çıkan katı selefi yaklaşımı⁸ görünen o ki onda, tam aksine *bazen sıfatın aslını ortadan kaldırmayan bir te'vile başvurulması gereği düşüncesini*⁹ uyandırmıştır. *Defu şubuhâtî-t-teşbih* eserini bu sâikle kaleme almıştır. Hatta bu eserin girişinde sadece İbnü'z-Zâgûnî değil, Hanbeli âlimlerden Abdullâh b. Hâmid (öl. 403/1013) ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'yı da (öl. 458/1066) haberi sıfatları teşbihe meyledecek şekilde kabul etmelerinden dolayı eleştirmiş ve Hanbeli Mezhebi'ne hâle getirdiklerini ifade etmiştir.¹⁰ Bu itibarla İbnü'l-Cevzî'nin kendi mezhebi görüşünde mutaassıp biri olmadığı ve mezhep içi eleştiri yapabildiği bir ilmi şahsiyet olduğu söylenebilir. Bu ayrıntı burada takdim ve tahlilini yapacağımız *Zemmu'l-hevâ* adlı eseri açısından önem arz etmektedir. Zira müellif eserinde, aşk olgusuna sadece Hanbeli Mezhebi'nin -nehy-i ani'l-münker- sadedinde sert yasaklayıcı tavrıyla yaklaşmamaktadır. Yaşanan halet-i ruhiyenin zaman zaman arka planına geçerek derin analizlerde bulunmaya çalışmakta ve sorunla başa çıkmak için kök nedenleri irdelemektedir. Nitekim Abbasiler döneminde İslam toplumunda ahlaki yozlaşmanın yaygınlık gösterdiği bilinmektedir.¹¹ Anlaşılan bu yozlaşmadan “sevgi” de nasibini almış ve dünyevi-uhrevi helâketlerle son bulacak ölçsüz aşklar, Müslüman bünyeyi kemirir hale gelmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin, toplumun kanayan yaralarından birine bu eseriyle tuz basmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu detaylara çalışmanın ilerleyen aşamalarında değinilecektir.

İbnü'l-Cevzî tarih alanındaki vukûfiyeti ile de bilinmektedir. Onun tarihçiliğini yansıtan *el-Muntazam* adlı eserinin mukaddimesinde neden bir tarih kitabı yazma ihtiyacı hissettiğine dair mukadder soruya cevap vermiştir. Ona göre tarihi bilgilerle uğraşmak kişiye ibret verdiği gibi aynı zamanda okuyucuyu psikolojik olarak da rahatlatmaktadır. İnsanlar geçmiş kavimlerin ve sultanların başlarına gelenleri öğrenme arzusundadırlar.¹² Müellifi tarihe dair eserleri kaleme almaya sevk eden bu sâikle *Zemmu'l-hevâ'yı* telif amacı birbirine benzerlik arz etmektedir. Zira görüldüğü gibi İbnü'l-Cevzî telifinde sadece bilgi aktarmayı değil, caydırıcı bir üslup içerisinde zaman zaman okuyucusunda psikolojik bir rahatlatmayı da hedeflemektedir.

⁶ Selman Başaran, “Enmâtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/244.

⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/301-304.

⁸ Saffet Köse, “İbnü'z-Zâgûnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/242.

⁹ Yusuf Şevki Yavuz, Casım Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/550-551.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Defu şubuhâtî-t-teşbih*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebu'l-Ezheriyyetu li'turâs, ty.), 8.

¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/46.

¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995), 116.

Aşka dair eseri *Zemmu'l-hevâ*'da aşkın ızdırabını yaşayan okuyucularının halet-i ruhiyelerini göz önünde bulundurmuş ve normatif bilgi aktarımının yanı sıra onların hislerine mümaşat etmeye çalışmıştır.¹³ Müellifin eser telifindeki bu tutumunun, vaiz ve edebiyatçı oluşunun bir neticesi olduğu söylenebilir. İbnü'l-Cevzî'ye bir hadisçi olarak bakıldığında onun cerh ve taddilde müfrit bir münekkid olduğu hatta sahih kabul edilen hadisleri dahi eleştiri eleğinin inceliğinden dolayı “Mevdûât” kitabına aldığı bilinmektedir.¹⁴ Ancak söz konusu vaaz ve irşâd olduğunda İbnü'l-Cevzî zayıf hatta mevzu olduğu söylenen rivayetlere bile eserlerinde yer vermiştir. İbnü'l-Cevzî'nin irşat eksenli avama yönelik eserlerinde yer verdiği hadislerin sıhhat derecesinden habersiz olduğunu söylemek mümkün değildir. O halde denilebilir ki İbnü'l-Cevzî, söz konusu halka yönelik irşat maksatlı telif olduğunda, okuyucu kitlesinin duygularına hitap edebilmek için onların karşısına bir hadisçi olarak değil, vaiz şahsiyetiyle çıkmıştır. Müslümanlar nezdinde meşhur olmuş ve kabul görmüş rivayetleri irşat maksadıyla zikretmiş ve sıhhatleri konusunda çok titiz davranmamıştır. Bunun örneklerine *Bahru'd-Dumu*¹⁵, *Tenbîhu'n-nâimi'l-gamr alâ mevâsimi'l-umr*¹⁶ ve *Kitâbu'l-birri ve's-sile*¹⁷ gibi benzer muhtevali eserlerde sıklıkla rastlamak mümkündür.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında şunu söylemek mümkündür: İbnü'l-Cevzî'nin tarihçiliğindeki “ibret” amacı ve fıkıh, hadis, usûl konulu teknik ve teorik eserleri dışındaki teliflerinde izlediği “irşat” maksadı, onun “ahlakçı” yönünü ortaya çıkarmaktadır. Bu yönüyle İbnü'l-Cevzî Hicrî üçüncü yüzyılın önde gelen Hanbeli bilginlerinden İbn Ebü'd-Dünyâ'ya (öl. 281/894) benzemektedir. Tek bir alanla sınırlandırılmayacak kadar çok yönlü eserler veren İbn Ebü'd-Dünyâ, İbnü'l-Cevzî gibi hadis ve tarihe dair eserlerinin yanında çok sayıda ahlaka dair eser bırakmıştır.¹⁸ İki müellifin de -hadisçi olmalarına rağmen- ahlaka dair eserlerinde zayıf hadislere yer vermeleri bir eleştiri konusu olmuştur.¹⁹ Diğer taraftan İbn Ebü'd-Dünyâ'nın “*Zemmu'l-hevâ*” başlığına benzer şekilde “Zemm” ile başlayan eserleri vardır. *Zemmu'l-gybe*, *Zemmu's-şehvât* gibi teliflerde izlenen derleme/tasnif yöntemi aynen *Zemmu'l-hevâ*'da da görülmektedir.

¹³ İbnü'l-Cevzî'nin oldukça velût bir müellif olduğu ve eserlerinin de tür ve sayı bakımından tasnif edilmesi bu makalenin sınırlarını zorlayacağından dolayı müellifin eser listesinin bulunduğu çalışmalara atıfta bulunmanın daha isabetli olacağı düşünülmüştür. İlgili çalışmalar için bk. Abdülazîz Seyyid, Hâşim el-Gazzâlî, *İbnu'l-Cevzî el-İmâmu'l-murebbî ve'l-vâizu'l-belîğ ve'l-âlimu'l-mutefennin* (Şam: Dârü'l-kalem, 2000), 141-156.

¹⁴ İbnü'l-Cevzî'nin hadisçiliği hakkında detaylı bilgi için bk. Enbiya Yıldırım, “İbnu'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2006), 73-125.

¹⁵ Müellifin eserine aldığı zayıf ve mevzu kabul edilen rivayet örnekleri için bk. İbnü'l-Cevzî, *Bahru'd-Dumu*' (Tantâ: Dârü's-sahâbe li't-turâs, 1992), 34, 142, 143, 148, 149, 150.

¹⁶ Müellifin eserine aldığı zayıf ve mevzu kabul edilen rivayet örnekleri için bk. İbnü'l-Cevzî, *Tenbîhu'n-nâimi'l-gamr alâ mevâsimi'l-umr* (Tantâ: Dârü's-sahâbe li't-turâs, 1991), 19, 21,

¹⁷ Müellifin eserine aldığı zayıf ve mevzu kabul edilen rivayet örnekleri için bk. İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-birri ve's-sile*, thk. Âdil Abdulmevcûd (Beyrut: Muesesetu'l-kütübi's-sekâfiyye, 1993), 66, 82, 97.

¹⁸ Hakkında ayrıntı için bk. Fadil b. Halef er-Rakiyy, *İbn Ebi'd-Dünyâ: Muhaddisen ve muslihan* (Riyâd: Dârü atlasî'l-hadrâ, 2012).

¹⁹ İbnü'l-Cevzî'nin ahlaka dair eserlerinde zayıf hatta mevzu rivayetlere yer verdiği halde İmam-ı Gazzâlî'yi aynı konuda eleştirmesi dikkatimizi çekmiştir. Hatta müellif, Gazzâlî'nin meşhur eseri *İhyâü Ulûmi'd-dîn*'i -eserin önemini kabul etmekle beraber- içerisinde bâtil ve mevzu hadisler bulunduğu gerekçesi ile tenkit etmiş ve aynı eseri hadisçi gözüyle ihtisar etmiştir. *Minhâcu'l-kâsîdîn ve mufidu's-sâdikîn* adlı bu eserinde Gazzâlî'nin yöntemini takip etmiştir. Eser Muhammed Naîm Arkasûsî tarafından 2009 yılında tahkik edilmiş ve basılmıştır.

Konumuzla alakalı olarak *Zemmu'l-hevâ*, Joseph Norment Bell tarafından “beşerî sevgiyi ele alması bakımından bir ilk” şeklinde takdim edilmektedir.²⁰ Hâlbuki daha öncesinde de aşk ve hallerine, tehlike ve akibetlerine dair eserler kaleme alınmıştır. Örneğin; Zahiriye Mezhebi'nin müessisi Ebû Dâvûd ez-Zâhirî'nin oğlu İbn Ebû Dâvûd'un (öl. 316/929) *Kitâbu'z-zehra* adlı eserindeki yüz bâbdan ellisi tamamen beşerî aşkın hallerine dairdir ve Arap edebiyatında beşerî aşkın felsefesini yapma bakımından türünün ilk örneği kabul edilmektedir.²¹ Daha ziyade bir aşk antolojisi olarak karşımıza çıkan *ez-Zehra* beşerî bir vakıa olarak aşkı ele almaktadır.²² Ancak şu kadar var ki *Kitâbu'z-zehra*'da aşkın ayıplanması eserin öncelikli amacı değildir. *Zemmu'l-hevâ* ise bu beşerî vakıayı bir sorunsal olarak kabul etmekte ve onu tedavi edilmesi gereken bir hastalık olarak ele almaktadır. Eserin aşkı, marazi bir durum olarak kabul edip tedavi çareleri önermesi İmam-ı Gazzâlî'nin *İhyâ-u ulûmi'd-dîn* adlı eserindeki yaklaşımına hemen hemen tam olarak mutabık düşmektedir.²³ İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve ilmi şahsiyetine dair kaleme alınan müstakil çalışmalara bakıldığında onun özellikle ahlaka dair eserlerinde Gazzâlî etkisinin bariz şekilde görüldüğünden bahsedilmekte hatta İbnü'l-Cevzî için Gazzâlî'nin aks-i sadası nitelemesi yapılmaktadır.²⁴ Bu konulara çalışmada yer yer değinilecektir.

2. *Zemmu'l-Hevâ*

Yusuf Şevki Yavuz ve Câsim Avcı eserin nüshası çerçevesinde şu şekilde bilgi aktarmaktadırlar: (*nşr. Mustafa Abdülvâhid, Kahire 1962*). *Kitap üzerinde Stefan Leder İbn Al-Gauzî und Seine Kompilation Wider die Leidenschaft adıyla (Beyrut 1984) tahlilî bir çalışma yapmış, eseri İbrâhim Muhammed Ramazan ihtisar ederek yayımlamıştır (Beyrut 1993)*.

Bu makalede Hâlid Abdüllatif es-Seb' el-Alî'nin tahkiki ile 1998 yılında yayımlanan eser esas alınmıştır. Eser genel olarak içerik bakımından incelenecektir. Zaman zaman parça/bütün ilişkisi açısından eserin tutarlılığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3. *Zemmu'l-hevâ* 'da Başlıklandırma

Tam elli bâb başlığından oluşan eserin telif amacı bizzat müellif tarafından girişte açıkça belirtilmiştir. İbnü'l-Cevzî'ye birisi gelmiş ve kendisinin aşk acısı çektiğini ve bu acıdan da bir türlü kurtulamadığını ifade etmiştir. Durdurdu derman arayan şahsın acınası hali, İbnü'l-Cevzî'nin ifadesiyle onun himmetini tahrik etmiş, böylece müellif, hem o şahsın hem de aynı halet-i ruhiyeyi yaşayan kimselerin gönlüne su serpecek bir nasihat kabilinden eserini kaleme almıştır.²⁵

Eser elli bâb ve her bâb da kendi içinde belli bir standardı olmayan fasıllardan müteşekkildir. Müellif, bâb başlıklarından sonra girişte nadiren de olsa konuya ilişkin yorumlarda bulunmuştur. Örneğin İkinci Bâb'da kitaba başlığını veren “hevâ”nın ne olduğuna ve ne suretle

²⁰ Gültiştan Göcen, “İslam'da Aşk Tasavvuru -Hanbelilik Örneği”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 331-341.

²¹ Muhammed Hayr el-Bikâî, “Min tarâifi't-tasnîfi'l-cuz'i'l-evvel min kitâbi'z-zehra”, *Mecelletu mecmâi'llugati'l-Arabiyeti-Urduniyye* 25/60 (2001), 215.

²² Müellif ve eseri hakkında ayrıntı için bk. Adnan Arslan, “İbn Dâvûd Ez-Zâhirî'nin ez-Zehra Adlı Eserinde Aşkın Fıkhı”, *Eskiyeni* 39 (Eylül 2019), 239-254.

²³ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2005), 987.

²⁴ Abdülazîz Seyyid Hâşim el-Gazzâlî, *İbnu'l-Cevzî el-İmâmu'l-murebbî ve'l-vâizu'l-beliğ ve'l-âlimu'l-mutefennin*, 100.

²⁵ Ebu'l-Ferac Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *Zemmu'l-hevâ*, tah. Hâlid Abdüllatif es-Sebu'l-Alevî (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1998), 19.

şeriatça haram kılındığına dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre hevâ, insan tabiatının kendine uygun bulunduğu şeye meyletmesidir.²⁶ Bu tanıma göre hevânın mutlak surette zemmedilmesi isabetli değildir. Zira bu beşerî meyil insan hayatının devamı için zaruridir. İnsanın yeme ve içmeye meyli olmasa yemeyecek, içmeyecek ve nihayetinde hayatı son bulacaktır. Aynı şekilde cinsel arzuları da olmasa nikâh bitecek ve nesli devam etmeyecektir. O halde insanın iştiha ve şehvet sahibi bir nefsi olması, varoluşunun ve bekasının bir lazımıdır. Ancak her şeyde olduğu gibi heva konusunda da aşırılık söz konusudur ve şeriatça yasaklanan da budur. Fakat şu kadar var ki insanlar çoğu kez “hevâ” konusunda aşırıya düşmektedirler. Bu yüzden kitabının ismini -hevânın mutlak surette zararlı olmadığını kabul etmekle beraber- “*Zemmü'l-hevâ*” koymak zorunda kalmıştır.²⁷ Hevâ denilen his çoğunlukla acil olan lezzetlere gözünü dikmektedir. Hatta bu peşin lezzetler elemlele âlûde olsa ve akıbetinde büyük lezzetlerin kaybına sebebiyet de verse, heva denilen şey işte bu hazır lezzetlerin peşini bırakmayacaktır. Akıl ise hevânın tam tersine, akabinde elem bulunan bir lezzeti terk etme gerekliliğini bilecektir. Çocuğun akli melekesi henüz gelişmediği için kendisine zarar verebilecek şeylere meyletmektedir. Hâlbuki yetişkin kimseler çocuğun bu halini bildikleri için onu engelleyecektir. Aynı şekilde hayvanlar da akli muhakeme yetisinden mahrum oldukları için hazır lezzetlerin peşinde koşmakta hatta tuzaklara düşürülerek telef olmaktadır. Öyle ise akıl hevâyâ galip gelmeli ve akıbeti düşünerek hevânın meyillerini dizginlemek gereklidir.²⁸ İbnü'l-Cevzî'nin bu yorumuna göre aşka duçar olmuş kişide hevâ akla galip gelmekte ve hükümünü icra etmektedir. O halde yapılması gereken, kişinin akli melekesini güçlendirmek ve iradesini hâkim kılmaktır.²⁹

Müellifin şahsi düşüncelerini paylaştığı diğer bir örnek ise, uzun süreli ve tekrarlı bakışlarla aşk arasındaki doğrudan ilişkiye dairdir. İbnü'l-Cevzî'ye göre kimilerinin aşka düşme sebepleri tekrar ve süreklilik arz eden bakışlarının sonucudur. Aslında karakter olarak kendisine çok da uygun olmayan bir kişiye ısrarlı bakışlar dahi aşkın alevlenmesine neden olabilmektedir. Sadece bakışlarla değil, uzun süre “muhalata” yani beraberliğin de umulmadık bir aşka düşürmesi muhtemeldir. Tekerrür eden bakışların nihayetinde aşka düşürmesi bir bahçeye benzetilmiştir. Bu bahçeye kişi bir fidan eker ve onunla ilgilenirse fidan daha da neşvünema bulacaktır. Yoksa sulanmayıp ihmal edilen bir filizin istifade edilecek bir ağaca dönüşmesi uzak bir ihtimaldir.

Diğer bir yorum ise “aşkın zemmi” bâbında yer almaktadır. Aşk konusunda insanlar farklı şeyler söylemektedirler. Bir kısmı onu yermekte bir kısmı ise övmektedir. Aşkın güzel bir şey olduğunu söyleyenlere göre aşk; insanın tabiatının letafetinden gelmektedir ve donuk ve bayağı mizaç sahibi kimselerin kalbine düşmeyen bir şeydir. Aşk nedir bilmeyenler kaba tabiatlı kimselerdir. Aşk akli parlatan, aşırıya kaçmadığı sürece zihni duru hale getiren bir iksir gibidir. Aşırıya gidildiğinde ise bu iksirin öldürücü bir zehre dönüşmesi muhakkaktır.

²⁶ Bir kavram olarak “hevâ” ve onun Kur’ân’daki kullanımları hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Muhsin Semîh el-Hâlidî, “el-Hevâ: Dirâse mevduiyye li'l-mustalahi'l-Kur’âni”, *Dirâsâtu ulûmi’ş-Şer’ia ve’l-kânûn* 37/2 (2010), 456-475.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 35.

²⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 36.

²⁹ İbnü'l-Cevzî'nin akıl anlayışı için bk. İbrahim Bayram, “İbnü'l-Cevzî'nin Akıl Anlayışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2018), 69-108.

İkinci bir görüşe göre ise aşk, kişiyi esir alan ve maşuku perestiş edilecek seviyeye çıkararak çok zararlı bir duygudur; bu itibarla kınanacak bir şeydir. Bu iki görüşü zikrettikten sonra İbnü'l-Cevzî kendi yorumuna yer vermektedir. Ona göre; güzel ve uygun bulunan şeylere muhabbet ve meveddet beslemek kınanacak bir şey değildir. Meyil ve muhabbetin çok daha aşırı seviyesi olan aşk ise zemmedilmesi gereken bir şeydir. Zira aşk akla galebe etmekte ve sahibini hikmetin muktezası olan şeylerin dışına sevk etmektedir.³⁰ Bu itibarla İbnü'l-Cevzî'yi "aşk" konusunda olumsuz düşünmesine sevk eden onun iradeyi devre dışı bırakan yönüdür. O halde aşk ile sarhoşluk veren nesne arasında mahiyeti bakımından pek de bir fark görünmemektedir. Sarhoşluk veren madde vücuda girmekle akli nasıl işlevsiz bırakıyorsa kalbe giren aşk da öyledir. Her ikisi de akli ve iradeyi hedef alarak kişinin yaratılış gayelerini verimli bir şekilde ifa etmesine engel olmaktadır. Zaten eserin Kırk Üçüncü Bâb'ından Kırk Sekizinci Bâb'ına kadar aşka duçar olmuş kişilerin nasıl küfre düştüklerine ve suç işlediklerine dair örnekler verilmiştir. Bu nedenle İbnü'l-Cevzî'nin aşk aleyhindeki değerlendirmelerini sadece mezhebi bir taassup ya da sert tabiatlılıkla izah etmek yerinde olmasa gerekir. Zira bir fıkıh usulü kaidesi olarak bilinmektedir ki haramın mukaddimesi de haramdır.³¹ Yine diğer bir usul kaidesine göre harama giden yolların da kapatılması (sedd-i zerayî) gereklidir.³² Aşkın adeta sarhoşluk vererek sahibini dünyevi ve uhrevi helâketlere sürüklediği, kimsenin inkâr etmeyeceği bir gerçektir. O halde İbnü'l-Cevzî'nin hassasiyetine bu açıdan da bakmanın daha insaflı olacağını söylemek mümkündür.

Bunlara benzer nadir yorumlar dışında genel bir yöntem olarak eser, rivayetlerin tertibine dayanmaktadır ki bu, müellifin yaşadığı tarihlere kadar Hanbeli Mezhebi mensubu İslam bilginleri tarafından izlenmiş bir yöntemdir. Rivayet tertibinde ise önce âyet ve hadisler sonrasında ise selefe ait kaviller ve şiirlerden pasajlar sıralanmıştır. Müellifin hadîsçi yönünün etkisiyle olmalı, zikredilen kavillerde uzun senetler verilmiştir.

Burada bâb başlıklarına dair bir değerlendirme yerinde olacaktır. İlk bâb aklın faziletine dairdir. Eserin bu bâb ile başlaması müellifin düşüncesi ile tamamen örtüşmektedir. Zira yukarıda bahsedildiği üzere "heva"nın ifrata varması onun akla galebe çalması iledir. O halde hevâyâ kapılmaktan necat bulmaya yardım edecek olan ancak aklın hakikati bulmaktaki rolüne atıf yapmakla mümkündür. Dolayısıyla müellif bu düşüncesini ilk bâba yerleştirmiş olmakla isabetlidir. İkinci bâbda heva ve şehvete uymanın kınanmasına dair rivayetlere yer vermiştir. Üçüncü bâb nefisle mücadele, dördüncü bâb ise sabrın övülmesine dairdir. Beşinci bâb ise kalbi kötülükler ve fitne uyandırıcı şeylerden korumaya ilişkindir. Kanaatimizce Beşinci Bâb'ın yeri Birinci Bâb'dan hemen sonra olmalıdır. Zira müellif akli hâkim kılmanın lüzumuna binaen ilk bâbda aklın üstünlüğüne vurgu yapmıştır. O halde ikinci bâbda daha uygun olan -aklın gereği- kalbi hevânın tehlikelerine karşı önceden korumak ve bu suretle önlem almaktır. Akla yapılan vurgudan hemen sonra kalbi meşru olmayan hevâî şeylerden korumak, ikinci bâb için daha münasıptır denilebilir. Beşinci Bâb'dan Onuncu Bâb'a kadar kalbin, sadece ve sadece Allah'a tahsis edilerek korunması ve arındırılması bağlamında rivayetler alındıktan sonra kalbe giden en hızlı yol olan bakışlara dair uzun başlıklar getirilmiştir. Bu

³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 295.

³¹ Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed en-Nemle, *el-Mühezzeb fi ilmi usûli'l-fikhi'l-mukâran* (Riyâd: Mektebetu'r-rüşd, 1999), 1/307.

³² İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *Makâsîdu's-Şer'îati'l-İslâmiyye*, thk. Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hûce (Katar: Vizâratu'l-evkâf, 2004), 3/340

itibarla müellifin zihninde “akıl-kalp-göz” üçlüsünün tasarlı olduğunu ve buna göre ilk yirmi bâbî tanzim ettiğini söyleyebiliriz. Yirminci Bâb'dan itibaren başlıklar artık “akıl-kalp-göz”den “beden”e doğru evirilmektedir. İlk yirmi bâbda irdelenen “aşk” iken artık sözün akışı “cinsel hazlar”a doğru kaymaktadır. Yirminci Bâb'dan Otuzuncu Bâb'a kadar halvet, zina, eşcinsellik ve cezaları gibi daha ziyade fiili ve hukuki konular ele alınmaktadır. Özellikle eşcinsellik ile ilgili bâblara gelindiğinde eserin genel içerik çerçevesinin dışına çıktığı görülmektedir ki bu, bir eleştiri konusu olarak daha sonra ele alınacaktır.

İbnü'l-Cevzî, Otuz Dokuzuncu Bâb'dan Kırk Sekizinci Bâb'a kadar hevâsına uyan kimselelere dair kendisine ulaşan “haber/ahbar” türü rivayetlere yer vermiştir. Eserin başından itibaren sakındırılan hevânın ibretlik akıbet hikâyelerinden ibaret olan bu bâblarda, aşktan dolayı deliren, hastalanan, vefat eden, zinaya düşen, dinden çıkan, katil olan, intihar eden vb. kişilere ait örneklerle “zemm/yerme” amacı pekiştirilmiştir. Hevâsına uyan kişinin en sonunda başına ne haller gelebileceği gösterilerek akıl ikna edilmeye çalışılmıştır. Şu kadar var ki Kırk Birinci Bâb'da aşk şiirleriyle şöhrat bulmuş şairlere ve onların hikâyelerine yer vermiştir. Bu bâbın eserin bütünlüğüne uygun düşmediğini söyleyebiliriz. Bu mevzuya ve kritiğine çalışmanın ilerleyen başlıklarında ayrıca değinilecektir.

4. *Zemmü'l-hevâ* 'da “Haşv” Olgusu

Arap edebiyat eleştirmenlerinin bir kısmı, klasik Arap edebi eserlerinin bazılarında “haşv” olgusunun yoğun bir şekilde bulunduğunu ifade etmişlerdir. İstilahta “gereğinden fazla söz tekrarı” anlamında kullanılan “haşv”, Arap edebiyat eleştirmenlerinin edebi eserlere yönelttiği en belirgin eleştirilerden biridir. Gördüğümüz kadarıyla *Zemmü'l-hevâ*, azımsanmayacak sayıda “gereğinden fazla tekrar”lı pasajlarla “haşv”e eğilimli bir eserdir.³³ Burada buna dair örnekler yer verilecektir.

Buseyne'nin aşkından dolayı onda fâni olmuş Cemil'in yanık şiirlerine göre, maşukun bakışları birer oktur. Harplerde ok, kılıç ve mızrak darbeleriyle kan u revan içinde kalan yaraların bir gün iyileşeceği ümit edilirse de aşğın kalbinde bakışlarla açılmış yaraların iltiyam bulması mümkün değildir. Nice başlara mal olmuş savaşların müsebbibi tek bir kelime olduğu gibi tarihlere geçmiş meşhur aşkların başlangıcı da sadece birkaç bakışmadan ibarettir. Bu yüzden aşkı yermek isteyen İbnü'l-Cevzî'nin de “bakışlar” eserinin hedefi olmuştur. Zira sonu helâket ve felaketlerle biten aşkın ilk yolu bakışlardan geçmektedir. Buna dair söylenecek çok şey vardır. On Birinci Bâb'dan itibaren “afetli bakışlar”a ilişkin ayetler, hadisler, selef kavilleri ve şiirlerle mevzunun etrafı çevrilmeye çalışılmıştır. On Birinci Bâb'dan On Dokuzuncu Bâb'a kadar dokuz bâb “bakış”a tahsis edilmiştir. Elli yedi sayfaya tekabül eden “bakışlar” konusunda söylenenlerin ne kadarı tekrara düşmekten yani bir bakıma “haşv”dan halidir? Bu sual çerçevesinde dokuz bâba baktığımızda şu noktaların tekerrür ettiğini görmekteyiz:

³³ Tabakat kaynaklarının ifadesine göre İbnü'l-Cevzî telifte aceleci bir yazardır. 250'den fazla eseri olduğu söylenen müellifin bir eserini tamamladıktan sonra gerekli ölçüde titizlikle tekrar göz geçirmeden bir diğer eserine başladığı ve bundan dolayı da hataların çok olduğu ifade edilmiştir. Abdüllatif el-Bağdâdi (öl. 629/1231) onun ilmi şahsiyetini takdir etmekle birlikte bu yönünü eleştirmiştir. Osman ez-Zehabi de (öl. 748/1348) Bağdâdi'nin bu eleştirisine hak vermekle beraber İbnü'l-Cevzî'ye hüsn-ü zanda bulunarak şöyle demiştir: (Çok üretken olduğunu kastederek) *Eğer ikinci bir ömrü de olsaydı bu yazdıklarını mükemmel bir hale getirmeye muktedir olamayacaktı.* Zehebi, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muhyî Hilâl es-Serhân (Beyrut: Muesesetu'r-Risâle, 1985), 21/378.

Cerir b. Abdullâh (öl. 51/671) Hz. Muhammed'e (s.a.v.) "ani bakış" hakkında soru sormuştur. Allah Resûlü (a.s.m.) şöyle cevap vermiştir: "Bakışımı çek!"³⁴ Bu hadis³⁵ aynı bâbın sonunda da aynı tarikle tekrar edilmiştir.³⁶

Hz. Peygamber'in (a.s.m.) Hz. Ali'ye hitaben "ilk bakışından sonra ikinci kez bakma!" hadisi³⁷ aynı lafızlarla üç kez tekrarlanmıştır.³⁸ Yine harama bakmayan kişinin kalbindeki imanın halavetini tadacağına dair benzer rivayetler altı kez zikredilmiştir. Hz. Peygamber (a.s.m.) bir hadisinde şöyle buyurmuştur: Kim bana şu altı şeyi garanti ederse ben de ona cenneti garanti ederim: Konuştuğunda yalan söylemeyen, emanete hıyanet etmeyen, vaadinde duran, gözünü haramdan sakınan, elini ve ırzını muhafaza eden. Bu hadis "Gözü Haramdan Sakınma" başlığı ile On Birinci Bâb'da geçtiği gibi³⁹ "Gözünü Haramdan Sakınanın Sevabı"na dair On Sekizinci Bâb'da da biri aynı tarikle olmak üzere iki kez yer almıştır.⁴⁰ Yine aynı bâb başlığı altında kişinin haram olan bir bakıştan gözünü çekmesi ile kalbindeki imanın halavetini tadacağına dair olan rivayetler altı kez tekrar edilmiştir.⁴¹

Hz. İsa'nın "Bakıştan sakının. O, kalbe şehvet eker ve sahibine de fitne olarak yeter." sözü iki kez tekrar edilmiştir.⁴² Bakışın kalpte şehvet uyandırdığına dair aynı sözü yine Alâ b. Ziyâd'dan aktarmıştır.⁴³

Namahrem olanlarla halvet halinde bulunmamaya dair olan Yirmi Birinci Bâb'da şu üç şeyden sakınılmasına dair bir tavsiyeye yer verilmektedir: Allah'a itaati emretmek için dahi olsa sultanların huzuruna çıkmaktan; Allah'ın kitabını öğretmek maksadıyla da olsa namahrem bir kadınla beraber bulunmaktan ve hevasına uymuş kişiye kulak vermekten. Bu tavsiye ilk olarak, Meymûn b. Mehrân ikinci olarak Ömer b. Abdülaziz ve üçüncü olarak da Yûnus b. Ubeyd'den farklı senetlerle fakat aynı lafızlarla iki kez aktarılmıştır.⁴⁴ Dolayısıyla içerik olarak aynı tavsiye çok az farklı lafızlarla dört kez tekrarlanmıştır. Bu türden tekrarlar eserin hemen her babında karşımıza çıkmaktadır. Hatta sadece hadisler değil kimi zaman aynı mealdeki şiir dizelerinin de aynı fasılda tekrarlandığı görülmektedir. Arap edebiyat tarihinde gazel şiirleriyle meşhur olmuş şairler ve onların en nitelikli şiirlerinden derlenmiş Kırk Birinci Bâb'ın bir faslında, Urve b. Hizâm'ın, sevgilisi Afrâ'ya olan aşkını dile getirdiği şiirlere yer verilmiştir. Âşık şairleriyle ünlü Uzr Kabilesi'nden olan Urve, amcasının kızı Afrâ'yı sevmiş, onunla evlenmek istemiş fakat Urve'nin fakirliğinden dolayı amcası onu bir başkasıyla evlendirmiştir. Kavuşamama hali Urve'yi hasta etmiştir. Hastalığının tedavisi için "Arrâf" dediği falcılara gitmiştir. Falcılara halini anlatışı ve onların kendisiyle Afrâ hakkındaki sözleri aynı fasıl altında altı kez tekrar edilmiştir.⁴⁵

³⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 106.

³⁵ Hadisin kaynağı için bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnâvûd (Beyrut: Muesesetu'r-risâle, 2001), 31/534 (No. 19197).

³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 108.

³⁷ Hadisin kaynağı için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/74 (No. 22974).

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 109-110.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 107.

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 155.

⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 155-157.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 114.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 116.

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 167.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 371.

5. *Zemmü'l-hevâ* 'da Saded Dışılık

Zemmü'l-hevâ 'nın telif amacının gayr-ı meşru aşklardan sakındırma olduğu açıkça belirtilmiştir. Müellif, bu amacı doğrultusunda öncelikli olarak “aşk” a giden yolları seddetmek üzere ilgili ayet, hadis, şiir ve kelam-ı kibardan istifade etmektedir. Ancak kimi zaman da eserin, telif amacı ile doğrudan ilişkili olmadığı konulara girdiği görülmektedir.

Örneğin; Yirmi Yedinci Bâb'da livata/eşcinselliğin cezasına dair rivayetlere ve hukuki uygulamalara değinilmiştir. *Lût Kavmi*'nde adet halini almış bu sapıklığın tasvirine dair Kur'an'da o kadar çok ayrıntıya girilmiştir ki onların bu ahlaksızlığındaki çirkinlik inkarcı oluşlarının da önüne geçmiştir. Bu giriş cümlesinden sonra ilgili ahlaksızlığın cezasına ilişkin hadisler tekrar edilmiştir. Diğer taraftan livatadan sakındırmanın yolu aşkı zemmetmek midir sorusunu akla getirmektedir.

“Livata filini işleyen iki taraf da katledilir.”⁴⁶

İlk olarak İbn Abbas'tan rivayet edilen bu hadis⁴⁷ farklı tarikleriyle dört kez tekrarlanmıştır. Daha sonra ölüm cezasının nasıl uygulanacağına dair farklı içtihatlar zikredilmiştir. Recm, diri diri yakmak, yüksek bir yerden baş aşağı atmak ve taşlanmak, dayak, eğer bekârsa kırbaç ve sürgün gibi fıkıh otoritelerinin muhtelif görüşlerine yer verilmiştir.⁴⁸ Bu ayrıntılarla *Zemmü'l-hevâ* 'nın telif amacının dışına çıktığını söyleyebiliriz. Zira bu eser, müellifin fihhi ahkâma dair kaleme aldığı bir telif değildir. Eserin başlığından muhtevanın edebi ve ahlaki oluşuna kadar tüm yönleri beraber düşünüldüğünde, “livata” fiilinin cezasına dair tahsis edilen bu bâbın, eserin bütünlüğü içerisinde “maksadı aşan” bir çıkış olduğu söylenebilir. Ancak şu var ki hevânın kötülüğü anlatılırken, onun neticesi olan bir durumun neden olacağı hallerden bahsetmek -bu açıdan- isabetli görülebilir. Bu noktada amaç farklı türden okuyucuyu, savunulan görüşe yönlendirmek ise, bu açıdan meseleyi ele almak yanlış olmasa gerektir. Kaldı ki bu zatın önemli bir vaiz olduğu ve toplumun her kesimine hitap ettiği aşıkârdır. Ancak belki, zinanın cezasına dair bir fihhi ahkâm manzumesi sunmamışken, livatanın ilgili cezalarına temas etmesi açısından eleştiriye açık olduğu söylenebilir.

Müellifin sadet dışına çıkma eğilimine dair diğer bir örneğe ise platonik aşk hususunda darb-ı mesel olmuş Arap şairlerine tahsis edilen Kırk Birinci babda tesadüf edilmektedir. İbnü'l-Cevzî bu bâb başlığı altında klasik Arap şiirinde Uzrî gazel⁴⁹ şairleri olarak bilinen Kays b. Mulevva (öl. 70/690), Urve b. Hizâm, el-Abbâs b. Ahnef (öl. 192/809), Zürrümme (öl. 117/735), Tevbe b. el-Humeyyir (öl. 55/675), Ebû Amr Cemîl b. Abdillâh b. Ma'mer el-Uzrî (öl. 82/701) ve Kuseyyir Azze'nin (öl. 105/723) şiirlerinden bir seçki ortaya koymuştur. Gördüğümüz kadarıyla bu bâb altında mezkûr şairlere dair kayda değer bir eleştiri söz konusu değildir. Bâb bu haliyle, “aşkın yerilmesi”nden ziyade klasik Arap edebiyatında örneklerine sıklıkla rastlanılan konulu antoloji teliflerinden biri olduğu izlenimi uyandırmaktadır.⁵⁰ Yaklaşık elli

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 210.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/464 (No. 2732).

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 210-214.

⁴⁹ Arap edebiyatında iffetli aşkı konu alan şiirleri ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Hakkında bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Uzrî Aşk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/259-261.

⁵⁰ Klasik Arap edebiyat tarihinde belirli bir konu çerçevesinde şiir derleme geleneğine “muhtarât” adı verilmiştir. Günümüz Türkçesi ile “şiir seçkileri/antoloji” olan bu çalışmalarda yazar kendi dil, edebiyat ve kültürüne ait mirası kalıcı kılmaya çalışmaktadır. Aşk antolojisi denildiğinde de Arap edebiyatında ilk akla gelen isim ve eserler ise İbn Dâvûd ez-Zâhiri'nin *Kitâbu'z-Zehra'sı* ve İbn Hazm'ın “*et-Tavku'l-Hamâme*”sidir.

sayfayı bulan bâbın başında İbnü'l-Cevzî, “Leylâ'nın Mecnûn'u”nun söylediği şairlerin en güzelini seçeceğini belirtmiştir. Gerçekten de dediği gibi tüm bâb boyunca mezkûr şairlerin şairlerinden en çok tutulanlarını sıralamıştır. Hâlbuki eserden beklenen bu mudur? Bu soruya verilecek cevap kesinlikle “evet” değildir. Zira düşünsel arka planı vurgulu bir şekilde tüm gücüyle “aşkın yerilmesi” olan bir eserde, “aşka dair söylenmiş en güzel şairler seçkisi” bâbının bulunması kanaatimizce bir tutarsızlıktır. Biz burada gazel şairinin en güzel örneklerinin bir araya getirilmesine karşı değiliz. Fakat bu şairlerin eserde bulunmasının isabetli olmadığını belirtmek istiyoruz. Diğer taraftan müellifin gözünden kaçtığını düşündüğümüz bu tutarsızlığın eserin ikna gücüne de zarar verdiğini ifade etmek zorundayız. Zira eserin ilk bâblarında “aşk” defalarca kınanmış hatta onun kişiyi küfre kadar götürebilecek zararlı bir fitne olduğu ifade edilmiştir. Eserin sonuna doğru bu bâba gelindiğinde ise İbnü'l-Cevzî, beklenmedik bir üslup değişikliğine giderek adeta aşk coşkunu verecek şairleri ve bu şairleri söyleyenlerin aşk hikâyelerini sıralamıştır. Eserin başından itibaren âyet, hadis ve kelimâ-kibâr türünden rivayetlerle söndürmeye çalıştığı “aşk” ateşini, bu kez coşkunluk veren aşk hikâyeleri ve şairleri ile adeta körüklemektedir. Mecnûn'un bağrından sesler çıkararak öten üveyk kuşuna hitaben mahzunane; “Ne ağlarsın ey üveyk! Dostundan mı ayrıldın yoksa sevdiğin mi cefa verdi sana?” dizesi⁵¹, ayrılığa dair herhangi bir teselli tavsiyesi olmadan yorumuz bırakılmıştır. Yine onun Leylâ'yı kastederek “O benim sihrimdir. Her sihrin bir rukyesi varsa da benim bu sihrimin hiçbir rukyesini bulamıyorum.”⁵² diyerek aşkın sihrine çözüm bulamayan me'yusane sözler üzerine değerlendirmeye yapmamıştır. Bir diğer âşik şair el-Abbâs b. Ahnef'in “Çilem ve onunla gelen belam iyice arttı. Ben ki hastalığı ile şifa arayan birisiyim.”⁵³ dizesi ile dile getirdiği akla ziyan hali tenkitsiz bırakılmıştır. Bunun gibi muhtelif şairlerin şairlerinden iktibas edilen pasajların tamamında işlenen içerik, eserin önceki ve sonraki kısımlarında tavizsiz bir surette eleştiriye tabi tutulmuştur. Müellifin bu tutumu okuyucu zihninde şöyle bir sorunun sorulmasını zorunlu kılmaktadır: Mademki aşk kişiyi küfre götürebilecek kadar zararlı bir şeydir; o halde gazel şairlerinin en güzel şairlerinden örnekler eserde yer vermenin anlamı nedir?” Bu soruya İbnü'l-Cevzî'yi haklı çıkarak bir savunma ile cevap vermek mümkün görülmemektedir.

6. *Zemmü'l-hevâ*'da Bakışların Tuzağı

Her sanat eserinin bir odak noktası vardır. Müellif ya da sanatçı eserinde bu noktayı merkeze alarak düşünce örgüsünü kurmaktadır. Gördüğümüz kadarıyla *Zemmü'l-hevâ*'nın odak noktası “aşkın kalbe yerleşmemesi için önceden gerekli tedbirleri almak”tır. İbnü'l-Cevzî'nin zihninde tasarladığı önlemlerin içerisinde en merkezi olanı ise kanaatimizce “bakışlar”dır. Zira bakışların şerrinden sakındırmaya dair olan On Üçüncü Bâb'da “göz zinası”na dair hadisler zikredilmiştir. Hz. Peygamber (a.s.m.); “Gözler zina eder; onların zinası da bakıştır.” ve “Her göz zina edicidir.” hadisleri ile⁵⁴ zinaya giden ilk yolun bakışlardan geçtiği uyarısında bulunmaktadır.⁵⁵ Bu kanaati bizde uyandıran şey “bakma adabı” olarak nitelendirilebileceğimiz bâbların eserin tüm hacmine oranla önemli bir yekûn tutuyor olmasıdır. Zira elli

⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 366.

⁵² İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 369.

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 381.

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/531 (No. 10911).

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 113.

bâbdan müteşekkil eserin tam olarak on bâbı sadece “bakışlar” a tahsis edilmiştir. Gözleri haramdan sakınmak,⁵⁶ sakalı henüz bitmemiş erkek çocuklarına dahi bakmamak⁵⁷ ve bakışlardan mütevellit aşkın tedavisi için çözüm önerileri⁵⁸ gibi bâb başlıklarında yüzlerce hadis ve şiir pasajları aktarılmaktadır. Tüm bâbları içerik bakımından incelemek bu çalışmanın kapasitesini zorlayacağından burada sadece On Üçüncü ve On Dokuzuncu Bâb'larda dikkatimizi çeken hususlara değinilecektir.

On Üçüncü Bâb'da şairlerin bakışların afeti sadedinde söylediği şiirler bâbın önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Toplam doksan dokuz beyte ulaşan bu şiirlerin bir kısmı tek beyit, çoğunluğu ise hemen hemen dört beş beyti geçmeyecek uzunluktadır. Ferezdak (öl. 114/732), Mütenebbî (öl. 354/965) ve İbnü'l-Mu'tezz (öl. 296/908) gibi şairlerden yapılan yoğun istişhatlarla bâbı daha ziyade antolojiye çevirme eğilimindedir. Müellifin yer yer vermiş olduğu beyitlerden bir kısmı bâb başlığı ile doğrudan alakalıdır ve onun “zemm” maksadına yardım edecek niteliktedir. Örneğin; Ferezdak'ın bakışlar hakkında; “Atıldığında silahsız bir şekilde onun gibi katil ve maktul eden bir şey görmedim.” sözleri tam da aşkın kişiyi duçar edişine örnektir. Bu bâb başlığı altında “kalp ile göz arasındaki atışmalar” değinin şiirlere de yer verilmiştir. Aşka düşen kişinin bedeni, yaşadığı ızdırablı ruh halinin sorumlusu olarak görüldüğü kalp ve gözleri hesaba çekmektedir. Kalp ve gözler ise suçu birbirlerinin üzerine atmaktadır:

يقول طرفي لقلبي هجت لي سقما والعين تزعم أن القلب أبكاها
والجسم يشهد أن العين كاذبة وهي التي هيجت للقلب بلواها

Kalbim gözüme der: Sen getirdin başıma bu musibeti!

Göz de ondan şikâyetçidir: Hep kalp beni ağlattı.

Beden ise şahitlik eder: Göz yalancı diye.

*Der: O asıl, kalbe getirendir bu belayı.*⁵⁹

İbnü'l-Mu'tezz'in de gözlerin afeti hakkında söyleyeceği bir şey vardır:

ويح القلوب من العيون لقد قامت قيامتهن في الدنيا

*Gözlerden dolayı kalplere eyvahlar olsun. Onlardandır dünyada kalplerin kıyameti.*⁶⁰

Ebû Muhammed b. Hafâcî'nin şu şiiri ise Türkçemizde tam da “ava giden avlanır.” ata-sözünü destekler mahiyettedir.

ظلي رميت له حابلة وما علمت بأن الليث في الكنيس

*Bir ceylan ki avlamak için gözlerimi üzerine attım. Meğerki aslan, ceylan yuvasında yaşamış ben bilemedim.*⁶¹

Süfyan-ı Sevri'nin dediğine göre İblis şöyle demiştir: *Attığım zaman hiç ıskalamadığım okum kadınlardır.*⁶²

Şair Abdullah b. Mu'tezz ise aşkın kişiyi nasıl mecnun haline getirdiğini şu şekilde dile getirmiştir:

أيها العاذلون لا تعذلوني وأنظروا حسن وجهها تعذروني

⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 101.

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 126.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 161.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 118.

⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 120.

⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 121.

⁶² İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 180.

وأنظروا هل ترون أحسن منها إن رأيتم شبيها فاعذلوني
في جنون الهوى وما بي جنون وحنون الهوى جنون الجنون

Ey kınyacılar beni kınamayın! Onun yüzünün güzelliğine bakın da beni mazur görün.

Bakın bakın! Ondan daha güzeline görebilir misiniz? Eğer ki görürseniz beni öyle kınyayın.

*Ben aşk mecnunuyum; yoksa delilik yok bende. Aşkın cünunu ise cünunun da cünunudur.*⁶³

Bakışların, kalpte aşkın yeşerip neşvünema bulması için ilk hareketi veren can suyu me-sabesinde olduğu buraya kadar ki bâblardan anlaşılmıştır. Müellif buradan sözü artık bakış sonrasına getirecektir. Oklar göz çukurlarından maşukun kalbine doğru atılmış, kalenin hi-sarlarından içeriye sızılmış ve eskilerin tabiriyle ateş bacayı sarmış, olan olmuştur. İbnü'l-Cevzî bir bütün halinde masaya yatırdığı aşk halini “olan olmuş” kolaylığı ile kestirip atacak değildir. On Dokuzuncu Bâb bakışlardan mütevellit keder ve düşüncelerin tedavisine tahsis edilmiştir. Burada müellif kalpte hâsıl olan aşk halinin kökünün kesilmesi için aşkın beslen-diği kaynak olan artçı bakışlardan sakındırmaktadır. Zira bakışlar tekerrür ettikçe aşk da te-ceddüt edecek, kökleri derinlere indikçe sökülüp atılması daha da zorlaşacaktır. Anlaşılan ağaç sulandıkça, aşk da bakıştıkça derinleşen köklere sahiptir.

Ancak İbnü'l-Cevzî burada, gözlerine sahip olma ve nihayet aşka galebe etme husu-sunda daha öncelikli bir bilgiyi paylaşma lüzumu hissetmiştir. Aşkın herkesçe malum olan bir hususiyeti onun yerleştiği kişinin dünyasında irade üzerine hâkimiyet kurma yönüdür. Kişi, kendisine maddi manevi zarar verdiğini aklen bildiği ve kabul de ettiği halde özgürlüğü elin-den alınmış bir esir gibi davranmaktadır. Ancak bu esaret öyle bir şeydir ki kişi, bu esaretin-den memnundur; kurtulma iradesini gösterecek hali de kalmamıştır. Öyle ise aşk marazını tedavi etme sadedinde iradenin güçlendirilmesi lazımdır. İbnü'l-Cevzî burada “hükemâ” de-diği bilge şahsiyetlerin tecrübelerine başvurmaktadır. Kalbin bir fiili olan aşkın mukaddime-lerine dönerek, en baştan itibaren fiilleri ortaya çıkaran basamaklara değinmektedir. Zihinde beliren bir hatıra sırayla; fikir, vesvese, şehvet, talep ve en nihayetinde de eyleme dönüşmek-tedir. Sonu harama dönüşen her eylemin ilk filizi zihinde beliren hatıralar, imgelerdir. O halde istenmeyen bir sonun çözümünü başlangıca dönmek ve deyim yerinde ise bataklığı ku-rutmaktır. Henüz “hatıra” safhasında iken zihnen meşgul olmamaya çalışmak ve gelip giden hayallerin peşine takılmamaktır. Bu hayallerin balıkçının oltasındaki yem misali şeytan elinde birer tuzak olduğunun erkenden farkına varmaktır. Fakat burada şöyle bir mukadder soru akla gelecektir: “İradem dışında gelen hatıraları nasıl defedebilirim?” İbnü'l-Cevzî'nin bu soruya cevabı şu şekildedir:

*El cevap: Bu hatıralar, azim (kesin niyet) olmadığı sürece zarar vermez. Yalnız şu var ki; kişinin kalbinden geçenleri bilmesinden yaşadığı korkudan dolayı herhangi bir ecir (sevap) yoktur. Zira kalbi çok uzak vazifelerle meşgul etmek onu asil yaratılış amacı olan şeylerden alıkoyacaktır. Ne zaman ki azalarını haramdan muhafaza ettin ve kalbini de kötülöklere azmetmekten alıkoydun; bu durumda kal-bine gelen hatıra ve vesveselerden de mesul olmazsın. Eğer bu vesveselerden dolayı kendinin zecreder-sen bu, temizlikte aşırıya gitmemdir.*⁶⁴

“Temizlikte aşırıya gitmek” ifadesi ile İbnü'l-Cevzî veciz bir şekilde temizlik takıntısına dair olan hadislerle işaret etmektedir. Hz. Peygamber (a.s.m.) temizliğin imandan olduğunu belirtmiştir. Ancak özellikle ibadetlere taalluk eden “taharet” meselesinde, temiz olma has-sasiyetinin kimi zaman bir takıntıya dönüşerek kişinin ayağına dolanma ihtimalinden de ikaz

⁶³ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 186.

⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 162.

da bulunmuştur.⁶⁵ Hiçbir şeyin ifrat ve tefriti iyi değildir. Temizlikte aşırıya gitmek bir takıntı olduğu gibi zihinden gelip geçen her imge ile muzdarip olup takvaya hâle geldi sanmak da apaçık bir saplantı halidir. Kişinin iradesi dışında zihinde beliren hayal, hatıra, vesvese her ne varsa, eyleme dönüşmediği sürece mesuliyeti mucip değildir. Tedbir maksadıyla fena şeylerle zihnen meşgul olmama hassasiyetinin “takıntı” marazına dönüşmesine imkân vermemek gerekir ki İbnü'l-Cevzî de tam yerinde bu ikazı yapmıştır.

7. İman Potansiyelini Motive Edici Olarak Kullanması

İbnü'l-Cevzî'nin eserinde gerçekleştirilmeye çalıştığı hedeflerden biri de okuyucusunun kalbindeki mevcut imanın kuvvetinden istifade ederek onu, hevâsının ağına düşmekten muhafaza etmektir. Bunun pek çok örneğine rastlamak mümkündür. Günahların çirkinliğine dair olan Yirmi Dördüncü Bâb'ın başında peş peşe verilen iki hadis, onun bu arzusunu açıkça göstermektedir.

Derinliklerine kadar sızmayı başardığı kalbi, tamamen kendi ile meşgul etmek en güçlü özelliği olan aşk, tüm ilgi ve ihtimamı maşukuna tevcih ettirmektedir. Hâlbuki hadisin ifadeyle kalp, yaratılış icabı Allah'a sevgi duymak -muhabbetullah- için vardır. İnsana verilen “muhabbet” duygusunun varoluşu, varlığı yaratan zata muhabbet beslemek gayesine matuftur. Bazı Kur'ân âyetleri, muhabbet duygusunu Allah'a hasretmek lüzumunu sarih bir şekilde ifade etmektedir.

İbnü'l-Cevzî, kişinin hevâsı doğrultusunda muhabbet duygusunu “aşk” bağlamında Allah'tan gayrısına tevcih etmenin yanlışlığını iki hadisle ortaya koymaktadır. Hadislerin metninde geçen kelimeler “*Zemmü'l-hevâ*”nın telif edilmiş maksadını teyit edecek niteliktedir:

“Allah kıskanır; mümin kıskanır. Allah'ın kıskançlığı, müminin Allah'ın haram ettiği işleri yapmasıdır.”⁶⁶

“Allah'tan daha çok kıskanan kimse yoktur. Bunun için gizli açık, fuhşiyatın her çeşidini haram kılmıştır. Allah'tan daha çok övülmeyi seven de kimse yoktur.”⁶⁷

Hadiste geçen “kıskançlık”, “mahubun yüzünü başkasına dönmesi yahut başkası ile meşgul olması” ile hâsıl olan duygunun, Allah hakkında tasavvuru caiz olacak suretini ifade etmektedir. Hadis şârihlerinin şerh ettiği şekliyle “münezzehiyete layık olacak “kıskançlık” beşerîn kıskançlığı cinsinden değildir.⁶⁸ Ayetlerde geçen haberi sıfatların tevil edilip edilmemesi meselesindeki ihtilaf gibi bu hadislerde geçen “Allah'ın gayreti” ibaresi tevilî hoş görmeyen İbnü'l-Cevzî tarafından açıkça tevil edilmemiştir. Ancak anladığımız kadarıyla müellif bu iki hadisi, gayr-ı meşru aşkları ve sahiplerini uyarmak maksadıyla kaleme aldığı “*Zemmü'l-hevâ*”da bir bâb başlığının hemen girişinde almasıyla bir bakıma örtülü bir tevilde bulunmuştur. Kişi, Allah'tan başkasına muhabbetini sarf etmekle en başta şöyle bir hata işlemiş olmaktadır: Sonu harama çıkan yolun başında “hevâ” vardır. Kişi hevâsına tabi olarak aşka tutulduğunda en nihayetinde gayr-ı meşru fiillere behemehâl karışacaktır. Dolayısıyla hadiste ifade edilen “Gayretullah / Allah'ın kıskançlığı”, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine isyan edilmesinden razı

⁶⁵ Aşırılık konusunda kapsamlı bir çalışma için bk. Adem Dölek, “Hadisler Işığında Temizlik ve İbâdet Konularındaki Vesveseler ve Tedâvî Yolları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4 (2004), 47-71.

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16/557

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, 192.

⁶⁸ Celâleddî es-Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dîbâc alâ sahîhu'l-Muslim*, thk. Ebu'l-İshâk el-Huveynî (Suudi Arabistan: Dâru İbn Afvân, 1996), 4/125.

olmayışdır. Dolayısıyla “razı olmayış”, “gayret/kıskançlık” kelimesiyle ifade edilmiştir. Hadislerin tasnif ve tanzim bağlamından çıkan yoruma göre kişi; harama giden yolun henüz ilk safhası olan “meyil/heves/muhabbet/istek” aşamasında “Yüzümü Allah’tan gayrısına döndürüyorum.” ikazını kalp kulağında duymalıdır.

Sonuç

İbnü’l-Cevzî, *Zemmü’l-hevâ* adlı eserinde kişinin akibeti düşünmeyen hevesler anlamındaki “hevâ”sına uymasının dünyevi ve uhrevi kötü sonuçlarından bahsediyor. Bu sonuçlara dikkat çevirerek akıl ve iradeyi güçlendirmeyi ve Müslüman ferdin bireysel ve sosyal vazifelerini daha verimli yerine getirebilmesini amaçlıyor. Bunu yaparken rivayete ve teslimiyete dayalı mezhepsel görüşünün etkisiyle ayet ve hadisleri çoğu kez yorumsuz naklediyor. Arapların divanı olan şiiri oldukça etkin kullanarak edebiyatın tesirinden yararlanıyor. Müellif bir bütün halinde “aşk” olgusuna olumsuz yaklaşıyor gibi görünse de gazel şiirlerinden yapılan alıntılarının fazlalığı ve aşırıya kaçmamak şartıyla aşkın bireyi olgunlaştırıcı yönlerinin bulunduğu düşüncesini paylaşması dikkat çekicidir. Diğer taraftan İbnü’l-Cevzî’nin tekrara düşmeye ve sadet dışı konulara girmeye eğilimli yönü bu eserde kendini belirgin bir şekilde hissettirmektedir. İbnü’l-Cevzî’nin Türkçeye çevrilmiş pek çok eseri bulunmaktadır. Ancak *Zemmü’l-hevâ*’nın Türk literatürüne kazandırılmadığını görüyoruz. Kanaatimizce müellifin bu eserinden özellikle genç kesimin istifade edeceği pek çok bilgiler ve takdire şayan ikna gücü yüksek yaklaşımlar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmanın ulaştığı sonuca göre tavsiyemiz şudur ki eserde, günümüz okuyucusuna pek bir şey sunmayacak rivayet senetleri, gereğinden fazla tekrarlar ve sadet harici ayrıntılar yer almaktadır. Bunların hafzının zikrinden evla olduğu ve olası bir çeviride bu noktalara dikkat edilmesinin, eserden daha etkin istifade edilmesi bakımından yararlı olacağı kanaatimizdir.

Kaynakça

- Abdullah, Muhammed Hasen. *el-Hubbu fi’t-turâsi’l-Arabî*. Kuveyt: Âlemu’l-Ma’rife, 1980.
- Arı, Mehmet Salih. “Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin Hayatı, Eserleri ve Tarih Metodolojisi”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2012), 165-186.
- Arslan, Adnan. “İbn Dâvûd Ez-Zâhirî’nin ez-Zehra Adlı Eserinde Aşkın Fikhi, *Eskiyeni* 39 (Eylül 2019), 239-254.
- Başaran, Selman. “Enmâtî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/244. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bayram, İbrahim. “İbnü’l-Cevzî’nin Akıl Anlayışı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2018), 69-108.
- Bikâî, Muhammed Hayr. “Min tarâifi’t-tasnîf fi’l-cuz’i’l-evvel min kitâbi’z-zehra”. *Mecelletu mecmâ’illu-gati’l-Arabiyyeti’-Urduniyye* 25/60 (2001).
- Çalışkan, Necmettin. “Kehf Sûresi Bağlamında Hz. Mûsâ ve Sâlih Kul (Hızır) Kıssası ve Antakya’da Hızır İnançının Sosyo-Kültürel Etkiler”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/18 (Temmuz-Aralık 2015), 43-262.
- Dölek, Adem. “Hadisler Işığında Temizlik ve İbâdet Konularındaki Vesveseler ve Tedâvî Yolları”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4 (2004), 47-71.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*. thk. Şuayb Arnâvûd. Beyrut: Muesesetu’r-risâle, 2001.
- Durmuş, İsmail. “Uzrî Aşk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/259-261. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Düzgün, Şaban Ali. “Sevginin İstismarı ve Sevgide Aşırılık (Kültler)”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2011) 19-40.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2005.
- Gazzûlî Hâşim, Abdülazîz Seyyid. *İbnu'l-Cevzî el-İmâmu'l-murebbî ve'l-vâizu'l-belîğ ve'l-âlimu'l-mutefennin*. Şam: Dârü'l-kalem, 2000.
- Göcen, Güllüšan. "İslam'da Aşk Tasavvuru -Hanbelilik Örneği"- *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 331-341.
- Hafâcî, İbn Sinân. *Sirru'l-fesâha*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982.
- Hâlidî, Muhsin Semîh. "el-Hevâ: Dirâse mevduiyye li'l-mustalahi'l-Kur'ânî". *Dirâsâtu ulûmi's-Şeria ve'l-kânûn* 37/2 (2010), 456-475.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Makâsîdu's-Şerîati'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed el-Habîb İbnu'l-Hûce. Katar: Vizâratu'l-evkâf, 2004.
- İbn'ül-Cevzi, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Mustafa Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-kütubi'l-İlmiyye, 1995.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman. *Zemmü'l-hevâ*. thk. Hâlid Abdüllatif es-Sebu'l-Alevî. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1998.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Bahru'd-Dumu'*. Tantâ: Dârü's-sahâbe li't-turâs, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Defu şubuhâti't-teşbih*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebeu'l-Ezheriyyetu li't-turâs, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Kitâbu'l-birri ve's-sile*. thk. Âdil Abdulmevcûd. Beyrut: Muesesetu'l-kütubi's-sekâfiyye, 1993.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Tenbîhu'n-nâimi'l-gamr alâ mevâsimi'l-umr*. Tantâ: Dârü's-sahâbe li't-turâs, 1991.
- Kılıçarslan, Mehmet. "Hayâtü İbni'l-Cevzî ve menhecuhû fi't-tefsîri min hilâli zâdi'l-mesîr". *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016), 69-88.
- Koca, Ferhat. "Hanbeli Mezhebi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Köse, Saffet. "İbnü'z-Zâgûni" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/242. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Nemle, Abdulkarîm b. Alî b. Muhammed. *el-Mühezzebe fi ilmi usûli'l-fikhi'l-mukâran*. Riyâd: Mektebetu'r-rüşd, 1999.
- Rakiyy, Fadıl b. Halef. *İbn Ebi'd-Dünyâ: Muhaddisen ve muslihane*. Riyâd: Dârü atlasî'l-hadrâ, 2012.
- Sâlih, Mâcîd Uceyl. *Melâmihun fi'l-makâleti fi kitâbi zemmi'l-hevâ: Dirâse mevduiyye fenniyye*. Yüksek Lisans Tezi, Musul Üniversitesi, 2005.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dîbâc alâ sahihu'l-Muslim*. thk. Ebu'l-İshâk el-Huveynî. Suudi Arabistan: Dârü İbn Afvân, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki, Avcı, Casim. "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/ 301-304. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yıldırım, Enbiya. "İbnu'l-Cevzî'nin Hadîşçiliğine Genel Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2006), 73-125.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/46. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Muhyî Hilâl es-Serhân. Beyrut: Muesesetu'r-Risâle, 1985.